

TÜRKÇEDE ZAMAN VE KİP KAVRAMI VE İ-EK EYLEMİN FONKSİYONÜ ÜZERİNE

Spartak KADIU*

ÖZET

Türkçede eylemin belirttiği işin nasıl, ne zaman ve ne biçimde yapıldığını bildiren anlatım biçimine kip denir. Fiildeki kip kendi varlığını ancak zaman ekleri ile ortaya koyabilmektedir. Buna göre kip, şekil + zaman kavramlarının birleşimidir. Eylemin belirttiği işin ne zaman yapıldığını çok önemlidir. Bu nedenle Türkçedeki bütün kiplerde zaman temel unsur olarak kabul edilir.

Geleneksel dilbilgisinde bileşik zaman olarak adlandırılan ve hikâye, rivayet, koşul gibi türleri bulunan eylem çekimlerinde Türkçenin bir özelliği ortaya çıkar: Bu zamanlar birçok dildeki gibi, ayrı ayrı yardımcı eylemlerin de yardımıyla değil, çekim eklerinin bir araya gelerek kaynaştığı [- (i)yor+-di], [-ecek+-di],[-(i)r+miş] gibi bileşik biçimbirimlerin yanı sıra eylemin [-dir] biçimbirimiyle oluşmuş [- (i)yor+-dir], [-miş+dir] gibi kalıplaşmış biçimbirimlerle de anlatılır. Bu ek kalıplaşmasıyla zaman, kip ve görünüş açısından önemli anlam özellikleri, ayrımları dile getirilir. Bu kalıplaşmış biçimbirimlerin tümü değil, yalnız zamanlara ait çekim ekleriyle bir ölçüde yakınlık ya da eşitlik gösteren bileşik zaman biçimbirimleri de vardır.

Türkçede ek eylemini bileşik zamanların oluşmasında görüyoruz. Bir yabancı öğrenci için Türkçede zaman ve kip kavramları ayırmak çok zordur. Özellikle eğer öğrencilerin ana dili bir Hint-Avrupa dili ise bu kavramların anlaması zor olur. Bu makalenin amacı bir yabancı öğrenci için bu iki kavramları açıklamak ve ayırmak ve aynı zaman –dır koşulunun bazı özelliklerini ve kullanımlarını açıklamaktır.

Anahtar Kelimeler: zaman, kip, i-ek eylem, -dir koşacı.

THE CONCEPTS OF TIME AND MOOD AND THE FUNCTIONS OF VERB 'TO BE' IN TURKISH

ABSTRACT

In Turkish language, the mood expresses an action specifying the way how, when and in what format was done. The mood of the verbs expresses its existence, through the tense endings. According to this mood, is the union of the concepts of shape and the concepts of the tense. The tense in which the action is carried out is very important.

* Okt. Tiran Üniversitesi Yabancı Diller Fakültesi, Slav ve Balkan Diller Fakültesi, Turkoloji Bölümü, Tiran/Arnavutluk, El-mek: spartak_kadiuu@yahoo.it

Therefore, in the Turkish language, in any mood, the tense is considered a basic element.

In traditional grammar, the conjugation of verbs, called the compound tense and founded in story, narrative and conditional types, express a particularity of Turkish. These tenses, do not compound with the auxiliary verbs like in many languages, but they are compounded with morphemes of the conjugation that are use together. As [-(i)yor+di], [-ecek+di],[-(i)r+miş] compound morphemes we have some copula uses of [-dir] thet formes [-(i)yor+dir], [-miş+dir]. Sometimes they are compounded with “-dir” copula with the stereotypes of morphemes. This morpheme when it is use as a stereotype, from the point of tense, mood and aspect expresses particularity of meaning. Although in the compound tense conjugations, even if they are rare, sometimes we find the adjacencies from time to time, can be found in even the equivalences.

The aim of the work explaining the compound tenses, is to describe the equivalence and the affinity of tenses and the problems encountered in compound tenses in Turkish language. For a foreigner that has like a mother tongue an Indo-European language is difficult to understand the the time and the mood meanings. The purpose of this paper is to explain and to divide these concepts for a foreigner student and to explain some characteristic of the copula -dir.

Key Words: tense, mood, to be, copula “-dir”.

Bilindiği gibi bir kılış veya oluşun içerisinde geçtiği zaman parçasına fiilin zamanıdır. Türkçede fiil çekiminde zaman fiil tabanına gelen birinci ekle gösterilir ve fiil çekiminde zaman esastr. Türkçede çekim kipleri zaman bölümlerine göre adlandırılırlar. Banguoğlu belirttiği gibi kip yerine zaman terimi de kullanılmaktadır, fakat dikkat etmeliyiz çünkü Türkçede her zaman içinde dört kip sayılmaktadır. Türkçede üç ana zamanlar var. (Geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman.) Yan zamanlar olarak dolaylı geçmiş ve geniş zamanı var. Bu beş fiil gövdesi Türkçede asıl zaman kiplerini meydana getirirler. Bunun dışında uyarı kipleri de var. Uyarı kiplerin üçü gelecek zaman, dördüncüsü şimdiki zaman içindedir. (Bunlar dilek-şart, istek, gereklik ve buyuru). Türkçede basit bildirme kipinde dokuz zaman dolayısıyla dokuz kip vardır. (Beş asıl zaman, dört ise uyarı kiplerdir.) Ek fiilinin geçmiş, dolaylı geçmiş ve şart kiplerini teşkil eden ekler dokuz bildirme kipinin gövdelerine gelerek bildirme kipine paralel üç kip daha meydana getirmişler. (Bunlar anlatma, söylenti ve şart kipleridir.) Böylece Türkçede 4 kip vardır ve her kipinin ayrı bir çekimi vardır. Birinci çekim bildirme kipidir ve son üç çekim bileşik çekimlerdir.

Türkçede kip kavramı Hint-Avrupa dillerinden çok farklıdır. Türkçede eylemin belirttiği işin nasıl, ne zaman ve ne biçimde yapıldığını bildiren anlatım biçimine kip denir. Fiildeki kip kendi varlığını ancak zaman ekleri ile ortaya koyabilmektedir. Buna göre kip, şekil + zaman kavramlarının birleşimidir. Eylemin belirttiği işin ne zaman yapıldığı çok önemlidir. Bu nedenle Türkçedeki bütün kiplerde, zaman temel unsur olarak kabul edilir. Türkçede bildirme ve İsteme kipleri vardır. Hint-Avrupa dillerinde ise bütün birleşik zamanları analitik şekilde oluşturulur. Üstelik Batı dillerinde kip kavramı da farklılıklar gösterir. Ana dili arnavutça olan yabancı öğrencilere Türkçe öğretiliminde zaman ve kip kavramları açıklamasında sorunlar ortaya çıkıyor. İlk olarak Arnavutça kipinin anlamı ve yapısı farklıdır. Bu gramer kategorisi ile, eylemin ve nesnel gerçekliğin ilişkisi anlatılmaktadır. Bu gramer kategorisi ile konuşucunun bir eyleme karşı duruşunu belirler. Bu duruş ihtimal, isteklilik ve gerçeklik olabilir. Arnavutçada kip gramer

Turkish Studies

kategorisi, eylemin gerçekleştirdiği (modalite) asıl unsurudur. Bunun dışında daha fazla kip vardır. Bunlar bildirme, şart, istek, emir, admirative ve dilek kipleridir. Bunların en çoğu analitik bir şekilde oluşturmaktadır.

Batı dillerine Latince ‘modus’ teriminden aktarılmış olan ve Türkçede ‘şekil, biçim, kalıp’, anlamlarına gelen kip için Türkçe gramerlerinde verilen tanımlar ve yapılan açıklamalar oldukça farklı ve karışıktır. Bunlar bazı noktalarda birbirleriyle uyuşmakta bazı noktalarda birbirinden ayrılmaktadır. Zeynep Korkmaz’a göre kipi, fiilin gösterdiği hareketin nasıl yapıldığını veya olduğunu bildiren bir şekil veya tarz olarak kabul eden görüşlerin yanında kip ile zamanı iç içe düşünen ve bunları birbirinden ayırmayıp zamanı kip gibi kabullenen görüşler de vardır. Bazı gramer kitaplarında da kip, ‘fiillerin eylemleri, oluşları, durumları zamanla ilgili olarak anlatma biçimleri’ veya ‘fiilde eylem, zaman ve şahıs kavramlarının birleşkesi’ olarak verilmiştir. ‘Eylemin zaman ve kişi kavramı veren biçimine kip denilmektedir’ tanımı ile aynı görüşü paylaşan daha başka gramer yazarları da vardır. (Korkmaz, 2003, s. 567-568)

Tahsin Banguoğlu da kipi ‘zaman (ve varsa tarz) eki ile uzatılmış bir fiilin tekli ve çoklu kişi ekleri almaya meydana geldiğini’ bildirmiştir. Dolayısıyla kipi yine zaman (varsa tarz) ve şahıs kavramlarına bağlamıştır. Fakat Banguoğlu’nun zaman ve kip ile ilgili yaptığı ayrımı öğrencilere daha kolay görülür çünkü batı dillerinin mantığıyla (fransızca ile) açıklamalar verilmiştir.

Kipin zaman ile doğrudan doğruya bir ilişki olmadığını belirtmek gerek. Ancak, kiplerin bir grubu, girdikleri çekim kalıpları içinde aynı zamanda zaman kavramını da taşımış olduklarından, bu durum kip ile zamanın iç içe girmesine ve birbirine karıştırılmasına yol açmıştır. Türkçedeki şekil ve işlev özelliklerine bakarak şöyle bir tanıma bağlanabilir. **Kip, kök veya gövde durumundaki fiilin bildirdiği hareketin, oluş ve kılışın, konuşan, dinleyen veya kendisinden söz edilen açısından ne biçimde, ne tarzda yansıtıldığını gösteren bir gramer kalıbı, bir anlatım biçimidir.** Bu kalıp içinde, bu anlatım biçiminde kipi dildeki kullanış biçimleriyle ilgili olarak bir ruh durumunun varlığı da söz konusudur. Yani kip, aynı zamanda bir oluş ve kılışın nasıl bir ruh durumu ile ilgili olduğunu da belirtir. Türkçede fiiller **şekil, zaman ve şahsa bağlı bir yargıya dönüşebilmek için belirli anlatım kalıplarına girerler. İşte bu anlatım kalıplarına kip, bu kavramı karşılayan eklerle de kip ekleri denir.** (Korkmaz, 2003, s. 569)

Kip, şekil ve zaman kavramları temelde ayrı ayrı şeylerdir. Ancak, **kipler, zaman ekleri ile birleşmeden kendi varlıklarını ortaya koyamadıkları için,** çekimli bir fiilin bir yargı kalıbı içinde mi yoksa bir niyet, bir tasarlama kalıbı içinde mi olduğunu, ancak zaman ve tasarlama ekleri belli ettiğinden, bu noktada zaman kavramı ve kip kavramı iç içe girmiş bulunmaktadır. (Korkmaz, 2003, s. 570)

Türkçe gibi, bağlantılı - ya da eklemeli - bir dilde özellikle kip, zaman ve görünüş kavramlarının anlatımı doğrudan doğruya sonek niteliğindeki biçimbirimlerle sağlandığı için bunlar Türkçede daha bir önem taşır. Örneğin hikâye birleşik, rivayet birleşik zamanlarını yansıtan iki eylem çekimi yalnızca eklerle oluşturulduğu halde bir Hint-Avrupa dillerinde olan iki ayrı eylemin yardımıyla gerçekleşir. (Aksan, 2006, s. 166) Hint-Avrupa dili olan (Arnavutçada da) iki ayrı eylemin yardımıyla gerçekleşir. Gramer kitaplarına göre Türkçede biçimbirimler tek başlarında belli ve kesin bir anlamı yoktur. Onlar başka öğelerle bağlanarak görev gören dil birimleridir. Bu eklerin her birinin Türkçede bir ya da birden çok işlevleri vardır ve eklendikleri öğelerin ne türden bir sözcük türü olduklarını, nasıl bir anlamı yansıttıklarını, hangi zaman, görünüş ya da kipi dile getirdiklerini onlarla birlikte ortaya koyarlar.

Geleneksel dilbilgisinde birleşik zaman olarak adlandırılan ve hikâye, rivayet, koşul gibi türleri bulunan eylem çekimlerinde Türkçenin bir özelliği ortaya çıkar: Bu zamanlar birçok dildeki

Turkish Studies

gibi, ayrı ayrı yardımcı eylemlerin de yardımıyla değil, çekim eklerinin bir araya gelerek kaynaştığı [-i)yor+-di], [-ecek+-di],[-(i)r+miş] gibi bileşik biçimbirimlerin yanı sıra ekeylemin [-dir] biçimbirimiyle oluşmuş [-i)yor+-dir], [-miş+dir] gibi kalıplaşmış biçimbirimlerle de anlatılır. Bu ek kalıplaşmasıyla zaman, kip ve görünüş açısından önemli anlam özellikleri, ayrımları dile getirilir. Bu kalıplaşmış biçimbirimlerin tümü değil, yalnız zamanlara ait çekim ekleriyle bir ölçüde yakınlık ya da eşitlik gösteren bileşik zaman biçimbirimleri de vardır. (Aksan, 2006, s.194-195)

Türkçedeki kip kavramının farklılığını dile getirmek için bazı açıklamalar ve tanımlarında durmayı uygun gördük. Hint-Avrupa dillerinde kip kavramı farklılıklar gösterdiği için ana dili Arnavuça olan öğrencilere Türkçe öğretirken zorluklar ortaya çıkmaktadır. Arnavutçada kip anlamı verebilmek için yardımcı fiilleri kullanmamız gerekir. Bileşik zamanları imek fiilinin yardımıyla analitik bir şekilde oluşmaktadır.

Hint-Avrupa dillerde ayrı bir eylem olarak görülen anlatım, Türkçede ekeylem (Lat. Verbum substantivum) adı verilen ve şimdiki zaman ve geniş zamanı (-im, -sin, -dir, -iz, -sınız, -dirler) biçimindeki eklerle çekilen bir eylem niteliğindedir. (Aksan, 2006, 179) Belli bir zamanı dile getiren bir çekim eki, değişik zamanların, kiplerin anlatımını da üstlenmekte, görünüş açısından ilginç nitelikler sergilemektedir. (Aksan, 2006, 183)

Zamanların ve kiplerin anlamı eklerle verildiği için Türkçede bazı tanım ve kurallarına değinmekteyiz. Oya Adalı'ya göre eyleme ulanan yüklem ardıllar, birincil zaman, istem, kişi, ikincil zaman ardıllarıdır. Bunlardan birincil zaman, istem, kişi ardılları yüklem zorunlu birimlerdir. Yüklem oluşumu bunlara bağlıdır. İkincil zaman ise zorunlu birim değildir.' (Adalı, 2004, s.45) Eylemin zaman ve kişi kavramı veren biçimine kip denilmektedir. Kip eylemin ne gibi bir ruh durumu ile ilgili olduğunu belirtir. Bir ardıla bağlı olarak beliren kipler genellikle ortaya çıkan ya da çıkacak olan bir eylemi belirten bildirme kipleri ya da tasarlanan bir eylemi gösteren isteme kipleri olarak iki öbekte incelenir. Bildirme kipleri zamanla bağımlıdır. Bir başka deyişle, **bildirimi** sağlayan, **zaman ardıllarıdır**. İsteme kiplerinde ise **istem** adı altında verdiğimiz **ardıllar** yer alır (Adalı, 2004, s. 45). Bu birimleri birincil zaman ardılları (-Z-) ve ikincil zaman ardılları (-Z-) ayırmaktadır.

Eyleme, zaman ve istem ardıllarıyla gelen kavramlara ek olarak ikinci bir zaman boyutu daha katılabilir. Bu boyutu taşıyan ardıllar yüklem zorunlu birimleri değildir. Buna göre zorunlu olan zamana birincil zaman (-Z1-), zorunlu olmayana da ikincil zaman (-Z2-) denildi. (Adalı, 2004, s. 49)

İkinci zaman ardılları, Çağdaş Türkiye Türkçesinde tek başına kullanımı olmayan "i-" eylemin belirli, belirsiz geçmiş (-di, -miş) ardıllarıyla oluşturduğu 'idi', 'imiş' biçimlerinden 'i-eyleminin düşmesiyle oluşur. (Adalı, 2004, s. 49) Bu ardıllar iki zaman anlamı vermekteler:

Öyküleme ardılı = hikâye bileşik zaman (-di)
Aktarma ardılı = rivayet bileşik zamanı (-miş)

Türkçede eyleme ulanan yüklem ardıllarının sıralanışı:

Yüklemde eylemden sonra ilk sırada birincil zaman ve istem ardılları bulunur. İkincil zaman kullanılmayacaksa, kişi ardılları onları izler. İkincil zaman yeri, genel olarak, birincil zamanla kişi ardıllarının arasındadır. Ancak, belirli geçmişte tüm kişi ardılları ikincil zamanın önünde ya da sonunda alabilirler. (Örn. ver-di-y-di-m, ver-di-m-di, ver-di-y-di-n, ver-di-n-di) Belirli geçmiş zaman dışındaki zamanlarda ve tüm istemlerde yalnızca üçüncü çoğul kişi ardılı, ikincil zamanın önünde ya da sonunda yer alabilir. (Örn. ver-miş-ti-ler, ver-miş-ler-di, ver-miş-miş-ler, ver-miş-ler-miş vs.) Biçimsel olarak bu formül ile oluşur.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

Eylem + Z1 + (Z2) + k
(ist) Yükleç Ardılları

Yükleçleri yüklem yapan ardıllar da eylemle kullanılan yüklemlik ardıllarıdır. Ancak yükleten kurulu yüklemelerden birincil zaman kesitinde hiçbir sessel birim yer almaz. Kişi ardılları yükleten olan birimlere doğrudan doğruya eklenir. Yükleten oluşan yüklem tek bir zamanı, geniş zamanı vardır. Bu da işletim ardıllarının özgür (eylem dışı) ve bağımlı (eylem) öncüllere göre dizgelendiğini kanıtlar. (Adalı, 2004, s. 79)

birincil zaman (ø) + kişi
Yükleten (ø) -im,-sın, ø,-ız, -sınız, -lar

Yükleten kullanılan kişi ardılları eylemle kullanılan kişi ardıllarının ikinci dizisinde yer alan ardıllardır.

Türkçede yüklemde yer alan temel birime göre değişik ardıllar kullanılmaz. Ancak buna dayanarak tümünü bir bütün saymak, yapıyı gözden kaçırmaya neden olur. Çünkü bu ardılların temel biriminin yapısına göre temel birimle ilişkileri değişmektedir. Bu nedenle geleneksel dilbilgisinde de eylem dışındaki birimlerle kullanılan yüklemlik ardılları *cevher fiili, ek eylem* gibi adlarla ayrıca ele anılıp işlenmiştir. Bunlarla kullanılan yüklemlik ardıllarını da –eylemle kullanılan öteki ardılları göz önünde tutarak - *eylemli yüklem ardılları, yükleten ardılları* olarak ayırmış. (Adalı, 2004, s. 79) Örn. öğretmen-im (yükleten) – öğretmen/i/m (iyelik) Bu durumlar yabancı öğrenciler için zordur.

İkincil zaman ardılları (-di, idi) ve (-miş, imiş) yükleten de kullanılır. İkincil koşul (-sa, ise), yükletenli tümcelerinde de koşul dönüşümünü sağlar. Yükleten kurulu yüklemi şu gösterimle belirtebiliriz.

yükleten + ø + sa + (-Z2-) + k
(koş 2)

Eylemle ve yükleten kurulan yüklem karşılaştırıldığında Türkçe ardıl dizgesinin eylem ve eylem olmayana göre biçimlenişi daha iyi görülmektedir.

Yükleten + ø + (-Z2-) + k
(koş 2)

Eylem + (Z1) + Z2 + k
(istem) (koş 2)

(-dır) ardılı ise zorunlu olmayan bir birim olarak bu tür yüklemelerin geniş zamanına kesinlik, sürerlik, olasılık kavramı katar. Üçüncü kişiyle kullanımı yaygındır.

(-dir) genellikle kişi diziminde üçüncü kişiyle ilişkili bir biçimbirim olarak gösterilmiştir. (Ergin; 1962; 297, Gencan; 1971; 297, Banguoğlu; 1974; 475, Aksan; 1976-b; 82) üçüncü kişide yaygın kullanımı olan (-dir)'in kişi kavramıyla bir ilişkisi yoktur. Ayrıca 'hava güzel' 'hava güzeldir' gibi kullanımların eş değerli olduğu da söylenemez. Değişik zaman biçimbirimleriyle kullanımlarını da göz önünde tutarak (-dir)-ı yüklemde değişik görevi olan ayrı bir biçimbirim olarak ele alınır. Emre (1955; 23-58) ad tümcelerini koşaç almayan ve koşaç alan ad tümceleri olarak ikiye ayırıp incelemiştir. (Hatiboğlu; 1953 a-b, Özdemir; 199-200) Örn. -dır,-dır,-dir,-dur,-dür,-tır,-tır,-tir,-tur,-tür, (Örn. çalışkan-ım-dır, çalışkan-sın-dır vs.)

Turkish Studies

Bunun dışında (-dır) belirsiz geçmiş, şimdiki, gelecek zaman, gereklilik ve aktarma biçimbirimlerinin yer aldığı yüklerle kişi biçimbirimlerinden sonra kesinlik ve olasılık kavramı taşıyarak yer alır.

Örn. ver-miş-im-dir	ver-miş-miş-im-dir
ver-miş-tir	ver-miş-miş-tir
ver-i-yor-um-dur	ver-i-yor-muş-um-dur
ver-i-yor-dum	ver-i-yor-muş-tur
ver-eceğ-im-dir	ver-ecek-miş-im-dir
ver-ecek-tir	ver-ecek-miş-tir
ver-meli-y-im-dir	ver-meli-y-miş-im-dir
ver-meli-dir	ver-meli-y-miş-tir

Üçüncü kişilerde kesinlik, ötekilerde olasılık kavramı daha belirgindir. (Adalı, 2004, s. 80-81)

Z. Korkmaz'a göre Ek-fiilin (kopula, verbum Predikativum) tanımı: Türkçe gramerlerinde birbirinden farklı terimlerle adlandırılmış olan ek-fiil, Eski Türkçedeki er- 'olmak' yardımcı fiilinin er > ir > i değişimi ile ekleşmiş olan biçimidir. Bugün bu fiili her ne kadar i- (mek) diye adlandırıyor isek de, fiilin tek başına bir anlamı yoktur. Asıl fiillerde olduğu gibi yalnız başına i- biçimiyle kullanılmaz ve yapım ekleri ile genişletilemez. Dolayısıyla fiilden bir ad ya da fiil gövdesi oluşturması mümkün değildir. Varlığını -idi /-imiş ise gibi zaman ekleriyle ortaya koyar. i-ek fiilin dildeki görevi, ad soylu kelimeleri fiil durumuna getirmek ve basit zamanlı kiplerden birleşik zamanlı kipler oluşturmaktır. (Korkmaz, 2003, s. 702)

i- ek-fiilinin öteki fiillerden yani asıl fiillerden farklı olarak yalnızca bildirme niteliğinde dört kipi vardır: geniş, (şimdiki) zaman, görülen, duyulan geçmiş zaman ve şart. Asıl fiillerde olduğu gibi bu ek-fiilde de **kip** ve **zaman kavramı** zaman ekleri ile karşılanır. (Korkmaz, 2003, s. 703) Örn. insan-ım, delikanlıy-ım, yokum, ardında-y-ız, devamları-y-ız, haklı-sın.

-dır, Bildirme ekinin işlevleri:

A. Kesinlik bildirme görevi

'-dır' bildirme eki, çekimli fiillerin duyulan geçmiş zaman, '-makta' ekiyle oluşturulan şimdiki zaman ve gelecek zaman kiplerinin üçüncü şahıs teklik ve çokluk çekimlerinde, fiilin gösterdiği oluş ve kılışa bir 'kesinlik' ve 'pekiştirme' işlev ve anlamı katmıştır. Türkçede, içinde bulunan zamanda geçen olayların anlatımı '-iyor'un yanı sıra bir başka yoldan da gerçekleştirilir. (Korkmaz, 2003, s. 726) Örn. **Yeter olmuştur**, gün günden **beter olmuştur**. Görülen geçmiş zaman kipinde, esasen görülen ve bildiren bir kesinlik bulunduğu için, bu kip, pekiştirme niteliğindeki -dır ekini almaz.

B. Beklenti ve tahmin görevi

'-dir' bildirme eki, çekimli durumdaki bazı kiplerin bütün şahısları üzerine de gelerek bunlara kullanım özelliklerine göre, yine ya 'kesinlik' ve 'pekiştirme' ya da 'belki', 'ihtimal ki', 'umulur ki' anlamlarıyla tahmin ve beklentiye güçlendirme işlevi kazandırır. Bu kullanım yer yer ek-fiilin geniş zaman çekimlerinde de görülür. Örn. görmüş-üm-dür, görmüş-müş-sün-dür, biliyor-sun-dur, biliyor-sunuz-dur, hak verecek-siniz-dir, inanmış-ım-dır, gidiyor-lar-dır.

Turkish Studies

C. Zarf-görevi

‘-dır’ eki gün, ay, hafta, yıl gibi zaman gösteren adların teklik ya da çokluk biçimleri üzerine gelerek ‘...zamandan beri’ anlamıyla zarflar türetir. Batı dillerinde ters görülen Türkçede bileşik kipli fiillerin tanımı: Çekimli fiiller, taşıdıkları kip sayısına göre basit kipli veya basit zamanlı fiiller ve bileşik kipli veya bileşik zamanlı fiiller olmak üzere iki gruba ayrılır.

*Bileşik kipli fiillerde birden fazla kip eki vardır. Bunlar genellikle iki kipten oluşmuştur. Üç kipten oluşan katmerli bileşik zamanlı fiiller çok seyrekler. Bileşik kipli fiiller, içinde birden fazla kip eki bulunan fiiller olarak tanımlanabilir. (Korkmaz, 2003, s. 730)

Basit kipli fiillerde tek bir kip eki bulunduğu halde, bileşik kipli fiillerin çekimli biçimlerinde genellikle iki (nadiren üç) kip eki bulunur. (Korkmaz, 2003, s. 732)

Tekrar Zeynep korkmaz’a göre her ne kadar Türkçe gramerlerinde, yerleşmiş bir terim olarak bileşik zamanlı kipler terimi kullanılmakta ise de, burada asla iki ayrı zaman söz konusu değildir. Bunlardan ilki doğrudan doğruya çekimli fiillerdeki kişinin tutum ve davranışı ile ilgili olan şekil ve tarz eki niteliğindedir. Zaman bildirme işlevi ise, yalnızca i- ek fiilinden sonra gelen ek üzerindedir. Sonuç olarak, basit kipli fiillerde olduğu gibi bileşik kipli fiillerde de tek bir zaman ögesi vardır. O da i- ek fiilinden sonra gelen ekle belirtilir. (Korkmaz, 2003, s. 732)

*Çekim sırasında i- ek fiili çok kez eriyip kaybolmuştur. Bileşik zamanlı bir fiilin çekim biçimi:

esas fiil + kip eki + i- ek fiili + 2. kip eki (zaman gösterme eki) + şahıs eki

i- ek fiili yalnız görülen geçmiş zaman, duyulan geçmiş zaman ve şart kipi ekleri alabilir. Ek-fiilin bu özelliği dolayısıyla, bileşik zamanlı fiiller kendi içlerinde:

1. Hikâye bileşik kipleri 2. Rivayet bileşik kipleri 3. Şart bileşik kipleri

Bilindiği gibi bu kurala göre bileşik kipli fiillerin rivayeti, hikâyesi ve şartı bu formüle göre oluşturur:

Bileşik kipli fiillerin hikâyesi:

Duyulan geçmiş zaman kipinin hikâyesi: sev-miş-ti-m

esas fiil + ‘-miş’ kip eki + i- ek fiil + ‘-di’ hikâye eki + şahıs eki

Görülen geçmiş zaman kipinin hikâyesi: sev-di-y-di-m (pluperfect)

esas fiil + ‘-di’ kip eki + i- ek-fiil + ‘-di’ hikâye eki + şahıs eki

Şahıs eklerinin esas fiile gelen kip ekinden sonra almış olan hikâye türü. Örn. baktı-m-dı vs.

Şimdiki zaman kipinin hikâyesi: sev-iyor-du-m (present past)

esas fiil + ‘-iyor’ + i- ek-fiil + ‘-di’ (hikâye) + şahıs eki

Şimdiki zamanın hikâyesi, *-iyor* ve *-makta* ekleri ile karşılanan ve içinde bulunulan zamanda sürmekte olan bir oluş ve kılışı geçmişe aktararak anlatan bileşik kiptir. Ekleri: *-iyor-i-di* > *-iyordu*, *-makta i-di* > *-maktaydı*’dır. (Korkmaz, 2003, s. 739) *-maktaydı* biçimiyle, *-iyordu* hikâye kipine oranla çok daha sınırlı bir kullanımdadır. Kullanımı daha çok üçüncü şahıs çekiminde görülür. İşlev bakımından *-iyordu*’dan ayrılan bir özelliği yoktur.

Gelecek zaman kipinin hikâyesi: sev-ecek-ti-m (Future past)

Geniş zaman kipinin hikâyesi: sev-er-di-m, sev-mez-di-m (Aorist past)

Turkish Studies

Şart kipini hikâyesi:	sev-se-y-di-m	(Conditional past)
İstek kipinin hikâyesi:	sev-e-y-di-m	(Subjunctivepast)
Gereklilik kipinin hikâyesi:	sev-meli-y-di-m (Past neccessitative)	
	sev-miş-ti-m	(Pluperfect)

Bileşik kipli fiillerin rivayeti:

Rivayet kipinin duyuma dayanan anlatımı yanında yer yer ‘şüphesiz’, ‘uzaklık’ ve ‘küçümseme’ bildiren kullanımları görülür:

esas fiil + duyulan geç. z. kipi eki + i- ek-fiil + 2. kip eki (rivayet) + şahıs eki

Duyulan geçmiş zaman kipinin rivayeti: sev-miş-miş-im (Inferential)

Şimdiki zaman kipinin rivayeti: sev-iyor-muş-um (Inferential)

Bu birleşik kipin, şimdiki zaman bildirme kipinde olduğu gibi –makta imiş ekiyle kurulan bir türü daha var. Bu ekiyle bir oluş ve kılışın, duyuma veya sonradan farkına varmaya dayanan anlatımıdır.

Gelecek zaman kipinin rivayeti:sev-ecek-miş-im (Future inferential)

Geniş zaman kipinin rivayeti: sev-er-miş-im sev-mez-miş-im (Aor.inf.)

Şart kipinin rivayeti: sev-se-y-miş-im (Conditional inferential)

İstek kipinin rivayeti: sev-e-y-miş-im (Subjunctive inferential)

Gereklilik kipinin rivayeti: sev-meli-y-miş-im (Necessitati inferential)

Bileşik kipli fiillerin şartı:

Bu birleşik kip, kendi yapısındaki şarta bağlı bu oluş ve kılışı cümledeki asıl fiille ilişkili kılarak asıl fiilin tamamlayıcıları görevini yüklenir. (Korkmaz, 2003, s. 765)

esas fiil + görülen geç. z. kipi + i- ek-fiil + 2. kip eki (şart) + şahıs eki

Görülen geçmiş zaman kipinin şartı: sev-di-y-se-m (Conditional)

Duyulan geçmiş zaman kipinin şartı: sev-miş-se-m (Conditional)

Şimdiki zaman kipinin şartı: sev-iyor-sa-m (Presentconditional)

Gelecek zaman kipinin şartı: sev-ecek-se-m (Future conditional)

Geniş zaman kipinin şartı: sev-er-se-m (Aorist present conditional)

Gereklilik kipinin şartı: sev-meli-y-se-m (Necessitative)

Bu fiil çekimi Hint-Avrupa diller birleşik kipli fiiller çekiminden farklılıklar göstermektedir.

Bunun dışında Türkçede katmerli bileşik kiplerin çekimi de var. Katmerli bileşik kipleri ikiden fazla kipin belirli birleştirme kurallarına bağlı olarak arka arkaya getirilmesiyle oluşturulan kiplerdir. Bu kiplerin oluşturulmasında bildirme ve bir kısım tasarlama kiplerin hikâye ve rivayet bileşik kipleri esas alınır ve bunlara i- ek fiilinin i-se şart biçimi eklenir. Bu anlatımı kip eki almış bir esas fiile ek i- ekfiilinin hikâye + şart veya rivayet + şart şekillerinin arka arkaya getirilmesi ile oluşturulur. (Korkmaz, 2003, s. 776)

Hikâye bileşik kiplerinin şartı:

esas fiil + kip eki + i- ek-fiili + şart eki + şahıs eki		
sevdi i-di i-se-m	> sevdi idiysem	(görülen g. z. hikâyesinin şartı) (pluperfect conditional)
sevmiş i-di i-se-m	> sevmiş idiysem	(duyulan g. z. hikâyesinin şartı) (pluperfect conditional)
seviyor i-di i-se-m	> seviyor idiysem	(şimdiki zaman hikâyesinin şartı) (past conditional)
sevecek i-di i-se-m	> sevecek idiysem	(gelecek zaman hikâyesinin şartı) (future past conditionale)
sever i-di i-se-m	> sever idiysem	(geniş zaman hikâyesinin şartı) (aorist past conditional)
sevmeli i-di i-se-m	> sevmeli idiysem	(gereklilik kipi hikâyesinin şartı) (necessitative conditional)

Rivayet bileşik kiplerin şartı:

sevmiş i-miş i-se-m	> sevmiş imişsem	(duyulan g. z. rivayetinin şartı) (Inferential conditional)
seviyor i-miş i-se-m	> seviyor imişsem	(şimdiki zaman rivayetinin şartı) (Inferential conditional)
sevecek i-miş i-se-m	> sevecek imişsem	(gelecek zaman rivayetinin şartı) (Future inferential conditional)
sever i-miş i-se-m	> severmişsem	(geniş zaman rivayetinin şartı) (Aorist inferential conditional)
sevmeli i-miş i-se-m	> sevmeliymişsem	(gereklilik kipi rivayetinin şartı) (Necessitative inferential conditional)

Ek eylemin enkletik soneklere şahıs zamirleridir, -dir ekin diinde. Arapça ve Rusçada olduğu gibi A B şeklindedir –dir parantez içinde verilir. Konuşma ve yazı dilinde –dir copula görevindedir. Ek eylemin şekilleri sayesinde geçmiş, şart, -miş şekli oluşturmaktadır. Bu şekilleri hem serbest sözcük gibi heme de ek ieklinde görülmektedir. (idim/-dim, isem/-ysem, idi isem/- idiysem, ydiysem, imiş/-imiş ya da -ymiş. Bu zaman ve kipleri oluşturmak için ek eylemin –dir dışında bütün bildirme asıl kiplerin ekleri kullanılmaktadır. Fiil gövdesinin özelliklerine göre şimdiki, gelecek, geniş, -miş’li geçmiş, gereklilik, -di’li geçmiş, şart, istek. Emir kipinin bu gruba içermemekte çünkü bu özellikleri eksiktir. Kip ve zaman terimleri kip ve zaman’a göre kullanılmakta çünkü her temel fiil gövdesinden çok bileşik zaman ve kip oluşturabilir. Bu yapı Hint-Avrupa dillerinde bulunmamaktadır. O yüzden yabancı öğrencilerine en kolay açıklaması yabancı dilcilerin verdikleri dört fiil çekimidir. Her temel fiil gövdesi kendi zaman ya da kipin üçüncü tekilidir. Onlu the –di past, conditional subjunctive, and imperative have endings of their

Turkish Studies

own, all the other bases are substantival in origin and are verbalized by means of the verbs to be. Sadece –di’li geçmiş, istek kipinin şartı ve emir kipi kendi ekleri vardır. Diğer şekilleri (bileşik zaman ya da kip) ise ek eylemin anlamlarıyla (eklerle) oluşur.

-dir unsuru Türkçenin fiillerin birleşik çekiminde çok önemli bir rol oynamaktadır. Bilindiği gibi Türkçede çok karmaşık, sıkı sıkıya bağlı bir fiil çekimi dizgesi var. Bu dizge içerisinde çok geniş sayıda dilbilgisel kategorileri görülmektedir. Türkçede kip ve zaman kavramları arasında kesin bir sınır yoktur. Duruma göre bu kavramları veren unsurları daha çok belirginlik kazanmaktalar. Bu şekilde görünüş-zaman dizgesinde bir birimin işlevsel ağırlığı diğer dillerin biriminden karşılık farklıdır. Türkçede fiile eklenen biçimbirimleri bu sıraya göre sıralanır. Eylem, çatı, olumsuzluk, görünüş/kip, zaman, kişi eki.

Türkçede -dır unsurun bulunduğu pozisyona göre, diğer dillerde fiil önünde bulunan yardımcı fiil işleviyle eşdeğerlidir. Batı, germanicve slav dilleri ile benzerlik göstermektedir.

-dir unsurun morfo-sentaks değeri daha çok anlama yöneliktir. Türkçede ad tümceleri kuran, kimi bileşik zamanların anlatımında görev alan ‘-dır’ koşaçının kullanılışı ve kimi tümcelerin bu biçimbirim olmadan kurulması, sözdizimi açısından olduğu kadar, tümce anlambilimi bakımından da önemli bir özelliğini oluşturur. Bu unsurun verdiği anlamları: Bir gerçeği, bir durumu belirleme, saptama, açıklama, (Okullarda kayıtlar 10 Eylülde başlanacaktır.), tahmin yürütme, olasılık belirtme (Eve varmışlardır: şimdi sizi ararlar.); geçmişte, sürekli gerçekleşen bir olayı saptama (Hep aynı soruyu sormuşlardır.) bir durumu belirleme (Her zaman beni mutlu etmişdir); gereklilik anlamını pekiştirme, daha kesin ve ciddi bir anlatımla (Başarılı olması için iki hafta çalışmalıdır.), geçmişte yapılmış olması gereken bir işi belirtme (Umarım konuştuklarımızı kimseye söylememişindir.), (Umarım, sahile giderken arabamı açık bırakmamışındır.), bir beklenti, umudu dile getirme olabilir.

i- ek fiilin kullanımları bir yabancı öğrenci için çok zor görülebilir. Bu önemli unsuru bileşik kiplerin oluşumunda var olduğunu zorla kavrayabilmektedir. Özellikle Türkçede zaman ve kip arasındaki kesin bir sınır olmayınca durumu zorlaştırmaktadır. Genellikle üçüncü şahısa daha çok kullanılan -dır unsuru tümce anlambilimi açısından bir özellik oluşturur. Öğrencilere i- ek fiili açıklarken Türkçenin bağlantılı özelliğini vurgulanmaya çalışılır. Türkçe öğretiminde son eklerin biçimbilgisel-sözdizimsel ve anlamsal özellikleri çok önemlidir. Zaman ve kip kavramları farklı kavramlar olmasına rağmen yabancı bir öğrenci onları bir biriyle karıştırılabilmektedir. Ek eylemin farklı kullanışları ve fonksiyonları da öğrenme konusunda zorluklar yaratmaktadır.

KAYNAKÇA

- ADALI, Oya, Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler, TDK, İstanbul 2004. Akademia e Shkencave, Gramatika e Gjuhës shqipe I, ADSH, Tiranë 2002.
- Akademia e Shkencave, Gramatika e Gjuhës shqipe II, ADSH, Tiranë 2002.
- AKSAN, Doğan, Anlambilim, Anlambilim konuları ve Türkçenin Anlambilimi, Engin Yay., Ankara 2006.
- BANGUOĞLU, Tahsin, Türkçenin Grameri, TDK Ankara 2000.
- DENY, Jean, Türk Dili Gramerlerinin Temel Kuralları (Türkiye Türkçesi), TDK Ankara 2004.
- DENY, Jean, Turkish Grammer, 1926
- ERKMAN-AKERSON, F., Anlam-Çeviri-Karşılaştırma, İstanbul 1991.
- GÖKSEL - KERSLAKE, Turkish: A Comprehensive Grammar, London, New York 2005.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

-
- JOHANSON, Lars, *Structural Factors in Turkic Language Contacts*: TDK, Ankara 2002.
- KARAAĞAÇ, G., *Türkçenin Söz Dizimi*, İstanbul 2009.
- KARAHAN, Leyla, *Türkçede Söz Dizimi*, TDK Ankara 2008.
- KERSLAKE, C., *Semantic Differentiation in the Copular System of modern Turkish: Studies on Turkish Linguistics*, Ankara 1988.
- KIRAN, Zeynel, KIRAN Ayşe, *Dilbilime giriş*, Ankara 2001.
- KONONOV, A. *Gramatika Tureckobo Jazika*, 1941 Leningrad – Akademiya Nauk, Institut Vostokovedenijje
- KORKMAZ, Zeynep, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, TDK, Ankara 2003.
- KORNFILT, Jaklin – *Turkish – Descriptive Grammars*, London and New York
- LEWIS, G. *Turkish Grammar – Oxford – New York Oxford University Press* (fellow of the British Academy emeritus professor of Turkish in the University of Oxford).
- UNDERHILL, R. – *Turkish Grammar*